

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆԻ ԶԵԿՈՅՑԸ՝ ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՍԵՒԱՆ ՏԵՑԻՐՈՒՆՇԵԱՆ

18-20 Մայիսերը 1948ին, Հրահանքի ԵՊԻՐԱ զինվոր մէջ տեղի ունեցած է Միջին Արեւելքի Հայ գրողներու Համագումրը՝

Համագումարի ընթացքին զինուցումներով ու ելույթներով Հանգէս եկած են Կարօ Սասունի (բացման խոսք), Եղուարց Փայտեան (Արեւալը Միւրաքի Մէջ), Մուշեղ Իշխան (Վառձառներովութիւնը Միւրաքի Մէջ), Վաչէ Օշական (Քառարոտը Միւրաքի Մէջ), Մինաս Քօչոյեան (Վամուլը Միւրաքի Մէջ), Վաչէ Ալիբեան (Համագումարին Իմաստը), որոնք ստանին տպագրուած են Հարցիչ ամսագրին մէջ (Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1948, թիւ է-Ը, էջ՝ 606-641), իսկ Անդրանիկ Մառութեանի Վեպիտա Հայաստանի Գրականութիւնը ու Եղուարց Տարեաների Վեպուական Ձեռնարկները զինուցումները մնացած են անտպար։ Համագումարի անարտին, կազմակերպիչները բարտարած են, թէ՛ ստանձնին իստորի մը մէջ պիտի ամփոփուին բոլոր զինուցումները եւ անձնագրութիւնը, անբարոքքեանքը, սակայն այս նրաղիքը չէ իրականացած՝ մեզի անյայտ պատճառներով ու հրատարակիչի նիւթերը, բոլորն ալ, մնացած են Համագումարի ստեղծագործ Մինաս Քօչոյեանի ձեռքը։

Այլի տիւրին Գաւար Քօչոյեան եւ որդին՝ փրոֆ. Թաշիկ Քօչոյեան մեզի արտադրած են Մինաս Քօչոյեանի արխիւէն Միջին Արեւելքի Հայ գրողներու Համագումարին վերաբերող նիւթերը, որոնք շարքին է նաեւ Անդրանիկ Մառութեանի վերաբերող զինուցումը։ Մառութեանի կողմէ կրնայ յուսալորն պատկերացումը այս մեզի, թէ՛ Միւրաքի ինչպէս է ընկալել Հայաստանի գրականութիւնը՝ մտկաններու անարտին։ Այս զինուցումը հրատարակութեան կը յանձնենք անբողբութեամբ, կատարած ըլլալով միայն ուղղգրական ջանքի մը անձնաւ միտառութեանը։

Մինաս Քօչոյեանի արխիւէն Համագումարին վերաբերող այս եւ միւս նիւթերը՝ Սասունի բացման խոսքը ու Վաղթարչաբարի Հայ Գրականութեան Ուղիներ, Գ. Փանոսեանի Վարձաքաննիք Հայ Օրոքիցիքի Որակն Ու Մուսայրը, Վաչէ Օշականի ՎՄիւրաքի Քառարոտը, Եղուարց Փայտեանի ՎՄիւր Գրական Արեւալը Միւրաքի Մէջ զինուցումներուն ընկալները, Հաստատ մը Եղուարց Տարեաների Վեպուական Հարցիչը զինուցումէն, Մինաս Քօչոյեանի անընթեանի ստեղծագործութիւնը, ինչպէս նաեւ Հարցի խորագիրը Քիւզանը Եղուարեանէն, Հաւնպէն Ֆիլիպ Դերմակեանէն ու Արեւիքը Հանգէտի խորագործութեանը գրողներու Համագումարին ուղղգրայ նամակներն ու ճեղագրները, այլ կարգի մը նիւթերու ճեղ միտանց, Մինաս Քօչոյեանի Հարազատներուն իսկ փախալով, յանձնած ենք Օրբանի Ս. Զարեկի անուան Գրականութեան եւ Արուստի Քանգարանին։

ՄՈՎԵՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ (Համառոտ Ձեկոյց)

ԱՆՎՐԱՆԿ ԾԱՌՈՒԿԱՆ

Խօսելի առաջ սովետ Հայաստանի գրականության իրագործմանը և ձգտումներուն մասին, անկրճար և մերկայացնել սպագրական ու լեզուբանային այն միջավայրը, մէկ բառով ենթադրելով, որուն վրայ կը բարձրանայ այդ գրականութիւնը:

Արդի Հայաստանի գրականութիւնը շարունակութիւնն է արեւելահայ գրականութեան: Հետեւաբար, անկախ նոր վարչաձեւին պարտադրած խորքի ու ձևի դրոշմէն, լայն չափով մը ենթակայ է իրեն ծնունդ տուող միջավայրին լեզուական բարբերում և այտեստի ընթանումներուն: Այս խիստ կարեւոր և հիմնական կէտը նրբոր շնոր կրնար ամտեսել մեր դասումներուն ընթացքին, եթէ կ'ուզենք արդար ու պարկիշտ գնահատումով մը կշռել սովետ ուժիմին բերած պզտիկ բարիքներն ու մեծ չարիքները Հայաստանի գրականութեան:

Արդ, հիմնէ, իր ծագումին օրերէն իսկ, Արեւելահայ գրականութիւնը կը յատկանշուի ընկիւնոր ձգտումով մը, միտումով մը դէպի ժողովուրդը, [անընթ. մէկ բառ]: Խորքին գերադասումը ձևին վրայ, հիմնովին հակապատկերը Արեւմտահայ գրականութեան, որ լեզուի և ոճի մասնագործութիւններուն տուած է առաւելագոյն արժէք մը:

Այսպէս, նախատեղեակն շրջանի արեւելահայ և արեւմտահայ գրականութիւնները ունին հետեւեալ պատկերը.- Պոլսոյ գրականութիւնը, արժանկով ու քերթուածով հասած է արտեստի շքեղ բարձունքի մը, յիշուած մաքուր լեզուի մը, ինքնատիպ գրկներու փառանգով մը, մինչ թիֆլիզի գրականութիւնը աճած է լայնքով ու խորքով միայն: Պոլսոյ մէջ Վարդուհան մը կայ, Սիւսմանքո մը, Ջոհրալ մը կամ Ջաղարեան մը, Մեծարեց մը կայ և թրքեան մը, իսկ թիֆլիզի մէջ՝ Երզնանգալ, Նար-Նոս, Ղեմիլբեան, Խառնակեան, Թումանեան ու Տրեան: Թիֆլիզի մէջ սրամշակ գրականութիւն մը կայ, հարուստ և ծառայուն ստեղծագործութիւններու հակայ դէպ մը որուն մէջ ի գոյր պիտի փնտռէք հեղինակի մը դէմքը գատարչող ունի տիրապետող գիծ մը, ինքնատիպ կեանք մը: Եթէ շիւշուկնք Տրեանը որ բնակավ տիրապետութեան տակն էր իր խառնուածքին, և մասամբ Թումանեանը որուն գրական կերպարանքին ամբողջին ու հասակ տուաւ իր միջոց, ամբողջ արեւելահայ գրականութիւնը ստիպուած ենք թերի կամայնական տարազի մը տակ, միաձուլելով դէմքերը և իրարա մէջ լուծելով գործերը:

Անկորո չլրայ գուցէ յիշեցնել, թէ այս հաստատումները երկու գրականութեանց մասին երբեք չեն ձգտիր բաղդատական կշիռով մը մէկը միւսէն գերադասելու կամ ստորադասելու ընդունելու: Երեւոյթի մը մատնանշումն է միայն, որուն յիշատակութիւնը կրնայ առնի եւս յոսարանի մըր մէջը: Ու եթէ ստեղծները ունեն ևս իր լեզուի հանգիւյ առանկան անեղութիւնը արեւելահայ

գտողներում մտա, դիրքա կ'որոշենք այնու, քէ սովորենքուց քերած գրական, լեզուական ու արտեստի հանգանարքները շատ առեկ մայաստար գետին մը պիտի ունենային արեւելահայ գրականութեան մէջ, քան քէ արեւմտահայ: Արշարև, Ջօրիսայ մը երբեք պիտի չկրնար իր ոգը պահել կրայնկ ու կարմիր արդուկին տակ: Հարուժամ մը պիտի խամոնչ ու Սեծարենց մը յծնած ճեմեր, քայց Շիբլանգալի մը, Դեմիրճամ մը, Լար-Դոս մը կամ Իսահակեան մը պիտի շարունակէին ապրել ու առեղծագործել, ինչպէս անոնցքէ ոմանք դեռ կ'ապրին ու կը ստեղծագործեն, որովհետեւ արդէն իսկ հարքուած, իրենց հասարակաց նկարագրով ու ժողովրդական արտեստով ծանր պիտի չզգան ճնշումը: Ու դարձեալ, երկու գրականութիւններուն մէջ առաջացած մտ սերունդներն ալ պիտի կրնն միմեռն կ'մկը, իրենց ծագումին անբարահեկ լուծը: Համաստեղ մը, Հահմուր մը, կամ Շուշանեան մը ի յայտ պիտի գան միայն արտեստեանի մէջ, իսկ Տարօնցի մը, Լայիրի Չարեան մը կամ Գեղամ Մարեան մը նոսակ պիտի նետեն Հայաստանի մէջ: Անշուշտ, երկու հատուածներն ալ ունին ու պիտի ունենան իրենց բացառութիւնները, քայց ժամանակակից հայ գրականութեան այս երկու քեւերը պիտի լայնման կամ պըրկուն տարբեր զգայութիւն ու տարբեր շարժիչ ջիւղեր ունեցու իրենց քնաստութեամբը:

Կ'անցնինք ճիւրիմ:

Սովետ Հայաստանի գրականութեան մտա երեսուն տարիները, ներքին ու արտաքին դէպքերու ճնշումն տակ իրենց կրած կելեզներով, կրմանք բաժնեկ 6 շրջաններու:

- 1.-Պայքարի ու քաղաքացիական կելներու շրջան. 1920-22: Այս շրջանը Ռուսիայ համար կը սկսի 1917ին, հասնելու համար դարձեալ մինչեւ 1922:
- 2.-Կոտորումի շրջան՝ 1922էն 1932:
- 3.-Արտեստի մտահոգութեանց շրջան՝ 32-35:
- 4.-Հատարքնական շրջան՝ 35էն մինչեւ 39ը, պատերազմը:
- 5.-Հայրենական պատերազմի շրջան՝ 40-46:
- 6.-Լեւրկայ շրջան, որուն նկարագիր ու ուղղութիւն բանաձեւեց Սովետ Գրողներու Համագումարը:

Իրենց քնական հունով ու ազատ պայմաններու մէջ զարգացող գրականութիւնները հազիւ քէ տասնամեակի մը ընթացքին որոշ ձեռ ու կերպարանք ունեցող շրջան մը թողրին: Սովետական կարգերուն մէջ սակայն, որ կեանքը ու արտեստը կ'ընթանան ի վերտատ ճշդորոշուած սահմանումներու ու հնգամայ պլաններու համաձայն, զարմանալի չէ հաստատել 6 յստակ շրջաններու բաժանում մը, երեսնամեակէ մը պակաս ժամանակի մը ընթացքին: Այս շրջանները, որոնք մեր կողմէ կատարուած ժամանակի կամայական բաժանումներն չեն ու շատ յստակ դասաւորում մը կը կազմեն իրենց ձեռնուղ տուող պայմաններուն անջնջելի խարանով, կը ներկայացնենք առանձին առանձին, մեր տպաւորութիւններն ու եզրակացութիւնը վարձելով բանաձեւել վերջին քանի մը էջերով:

1.-Պայքարի շրջան

Ուտակամ օսօ յերափոխութեան ալիքը հասաւ Հայաստան: Տիրապետող կարգերը տապալելու, հինը քանդելու ու տրորելու տարերային իրենց բաժնով, յերափոխութիւնները միշտ ներշնչումի առջիտ դարձած են գրագետներուն: Ամեն յերափոխութիւն կամ ծնունդն է քանաստեղծի մը ներշնչումին, կամ ծնունդ պիտի տայ ներշնչեալ քանաստեղծի մը: Հայաստանի համար սակայն, յերափոխութիւնը ժամանակակիտ երեսոյք մըն էր: Անա թէ ինչո՞ւ ծնունդ տուաւ վիճարձ քանաստեղծներու: Ռուսերը կեղեցող բազաւոր մը ունէին - հարկ էր վար առնել: Ազնուականներու ու ազաւորներու դասակարգ մը կար ժողովուրդին ուսերում - հարկ էր տապալել: Հայաստան ո՞չ բազաւոր ունէր, ոչ մեծաշնորհեալ դասակարգ ու ոչ ալ կեղեցող դասակարգիւն: Ուրեքան էր, որ դուրսէն, բռնութեամբ պարտադրուած յերափոխութեան ելլեն ալ վերածուէր բռնագրօսիկ կամչի մը: Կար Հայաստանի մէջ ովկալար կուսակցութիւն մը, որուն տապալուելը -- դժբախտ պարագայ մը քանաստեղծներուն համար -- դժուար էր վերածնել դեղագնեցողութեան: Առաջ կամ մտազ տաղանդով քանաստեղծներու խմբակ մը տուաւ իր տուրքը օրուան պահանջին: Գուրգէն Մահարի, Ազատ Վշտունի, Լ.Այիթի Ջարեան, Ալազան -- առաջին սերունդը սովետահայ գրականութեան, բազմաթիւ հաստիքներով երգեցին այսպէս կոչուած "Մեծ եղիտները" ու տեսան իրենց գործերուն բառամբը Լոյսներէն առաջ: Արեւ հոգի միայն, իր շրջանէն ու ժամանակէն վեր մնացող քանաստեղծ մը -- Եղիշէ Չարենց -- կրցաւ իր շունչը խառնել քիչաւորներու շունչին ու երգել իր ժամանակը յուզող փայտիկը խորունկ, իրական ապրումներով ու հօգը բաժնով:

- Թէ ուզում ես երգը խոսել...

Ժամանակից շունչը դարձիկ...

Չարենց հաստատարին շունչը դարձաւ իր ժամանակին ու իր երգը լսուեցաւ բոլորէն բարձր ու բոլորէն ետու: Չարենցի "Ամբիւնները խելագարուած" ու ինչպէս նաև "Ռատիօպօետներ" ու իրենց տեսակի լսուագոյն նմոյշներն են: Տապալուող, քարոզարձող եղող բաղադրներու տեմոյ կայ Չարենցի քանաստեղծութեան մէջ ու ոտակամ ստեղծները դրոշմագնու փորձիկին խառնը: Քանդելու եղած խելագար անբոխներուն հարազատ պատկերը ու նոյն ատեն խորունկ ապրումը: Չարենցի յիշեալ քանաստեղծութիւնները իրենց բաժնով ու ուժգնութեամբ կը մնան քարձրագոյն արտայայտութիւններն: մէկ շրջանի երգիքանութեան, ոչ միայն մեր, այլև, բազմաթիւ ցնմարատներու վկայութեամբ, մասնաւոր գրականութեան մէջ: Ալազան, Վշտունի ու Լ.Այիթի Ջարեան միայն չբերակ զարկին այդ շրջանին ու մնացին յերկախար: Չարենց երգը շունչով շնորհակալար եղաւ ժամանակին: Չարենց կրցաւ մարդկայնական ապրումով խորանալ համաճարկային ցալիկ մէջ, որովհետև խոցուած ու յուսարիկ հայ մարդու երգին ոչ միայն խորը չէր ու չէր կրնար թլուլ մակընթաց ցատուին համընդէլ, այլև, ընդհակառակը, լսուագոյն առիթն էր ազգովին ջարդուած ու լքուած հայ մարդուն համար՝ խառնելու իր դատմութիւնը քիչաւորներու դատմութեան: Հայ մարդը, ատանց մասնաւոր շահագրգռութեամբ մը կապուած ըլլալու ընկերային խնդիրներուն ու դասակարգային պայքարներու:

րուն, հոգեբանորեն պատրաստ էր տակայն միանալու քանդողներու և հաստ-
ցում պահանջողներու վրեժխնդիր գործին: Այս է պատճառը որ անկեղծու-
թեան և ապրումին շնչար ունին Չարենցի պոեմները: Միանե՞րդ՝ կարճ տա-
րահե՞լով և՛ կարճ մեղչկումով գործել միայն տուժն, երգելով Չիմական յեղա-
փոխութիւնը կամ մազկերիտաներու սխրագործութիւնները՝ համառայն սրտան
կարգախօսին և՛ իշխանութեանց տուած ապապատիքին: Չարենց ինքն ալ
տուտ տուրքի իր բաժինը, արձակ վեպով մը -- "Երկիր Նախիր" -- որուն մէջ
կը ծաղկէ Ղաչնակցութիւնը՝ յանձնին Մազոտի Հաճո տիպարին: Բայց նոյն-
նակ իր այս գործին մէջ Չարենց մնաց պարզիչու ու իր ատաջադրած ժխտա-
կան տիպարը -- Մազոտի Հաճոն -- վեպէն դուրս եկաւ իրրեւ համակրելի անճ-
նաւորութիւն մը: Այն աստիճան, որ ստիպուած վերջաբան մը գրեց գրքին, ք-
սելու համար, թէ հակառակ այն իրողութեան, որ կարգ մը ընթերցողներ կրճան
համակրելի Մազոտի Հաճոյին, ինք, հեղինակը, եղիշէ Չարենց, պաշտօնապէս
կը վկայէ թէ ... գգոելի մէկն է Մազոտի Հաճոն:

Սովետահայ գրականութեան այս շրջանը կրճանք կուլի եղիշէ Չարենցի
շրջան և՛ իրով տղջունն հայ մեր գրականութեան յառազոյն բանաստեղծնե-
րէն մէկը:

2. Կառուցումի շրջան

Այս երկրորդ շրջանը, որ ամբողջ տասնամակ մը կ'ընդգրկէ, 1922ին 32,
ամեն(էն) ուրբոմէի շրջանն է Հայաստանի գրականութեան: Ճաղարակաւ ու
վարչական մարզերու մէջ իր կայունացումը գտնել վերջ, համայնակար վար-
չակարգը լծուեցաւ իր ծրագիրներուն իրագործումին, երկրին ճարտարա-
տեսականացումով, հողերու համայնացումով, հնգամայն պլաններով ելլէ: Այս
վարչածնին ընթանումով -- ընթանում մը, որուն ըստ էութեան կ'անդրա-
դառնանք անկի վերջը -- գրականութիւնն ալ, ինչպէս զիտութիւնը, ինչպէս
ճարտարարուեստը՝ պէտք է ծառայէ ժողովուրդին շահելուն՝ պետութեան
ցուցմունքով: Կոլխուզային աշխատանքներ, ջրանցքներու քառում, ճակիճնե-
լու յարսացում, գործարանային կառուցումներ -- այս ուրբոյն մէջն ու հետ՝ ան-
խառնափեղիորէն բանաստեղծ մը կամ վիպագիր մը պէտք է գտնուի, ինչպէս
պետի գտնուի ճարտարագէտ մը, զիտաւունուս մը, քիմիագէտ մը: Ըն բանաս-
տեղծութիւնը մասնադարպէս և՛ արձակը ընդհանրապէս՝ յարդի համ ունի յա-
ճախ ու հոճա յարդին արժէքը: Բազմաթիւ օժտուած և՛ տաղանդաւոր գրող-
ներ՝ բննադատեալ հարկատուն են ստեղծուած դաճան պայմաններուն: Եղի-
շէ Չարենցն անգամ, հակառակ իր տաղանդին հարստաւ երեսներուն, որիչ
քան ըրած յունի՝ եթէ ոչ տաղաչաղութեան վերածել կուտակցութեան պաշտօ-
նաթելքին խմբագրականները: Իսկ մեր յայտնուող կամ արդէն իսկ հաստնու-
թեան մօտեցող գրիչներ, իրենց գործերուն մեծագոյն մասը ստիպուած են
նուիրել շինարարութեան և՛ կառուցումի: Եթէ կամուրջ մը չէ գրական թելքին
պահանջը կամ հարստածային բանուորի մը սխրագործութիւնները, Մովսէլույ
ղեպներն են կամ Չիմական յեղափոխութիւնը: Նմոյշ մը շրջանը իր արմուկով
լեցնող Ազատ Վչտօսնի արտաստէն.

Հոմի

տեսնա՞նք ես
Միտե՞ր,
Չինք փրկալի սինի չի՞:

Ի՞նչ, փչո՞ղ ես ուզում եմ,
Չինք փչրաւոյ ու յնչն սինի չի՞:

Հինի
Չինք
Ինք
Չի՞:
Հինք հասալում է ինձի,
Չինք շատալում է.

Շանքում:

Քանաստեղծութեան անունով գրուած այս շուտասկիւղի ամբողջ շրջանը կը յատկանշէ: 1.18ին ըսած էր –Նախ քաղաքացի՛ ապա քանաստեղծ: Ին մեր քանաստեղծները հարատարին են մարգարէին պատուէրներու: Նախ քաղաքացի են, կոյտզի անդամ են, կամ Չինաստանի համար կոտուղ մտքովի են ապա միայն քանաստեղծ: Այս շրջանին կը յայտնուի քնքոյշ եղգիով եւ նոր արուեստով քանաստեղծ մը. Վարդաշակ Նորենց, որ կրնար բոլորովին ինքնախոտուկ տեղ մը գրաւել իր ճշմարիտ քանաստեղծի խառնուածքով եւ տաղանքով, եթէ ճակատագիրը սանձամբ չըլլար զինք հարթու գլանին: Այստեղանքով, Նորենցն կան շարք մը քանաստեղծութիւններ, որոնք կը զատորոշին իր դէմքը միայնակ երգիչներու հօտէն: Իրենց սկզբնաւորութիւնը ընող բոլորովին նորիկ երկու քանաստեղծներ՝ Ստրոմոն Տարօնցի եւ Գեղամ Մարեան ու անի վերջը Յովհաննէ Շիրազ, իրենց եղիտասարդական քայրնորոշանքը փառքուն սկզբնաւորութիւն մը ունեցան եւ յայտնի ներշնչեցին, քայքայ ժամանակը ցոյց տուաւ, թէ խառնուածքը ինչքան ալ ինքնատիւ ըլլայ եւ տեղեկագործական աշխարհում արտադրուած կարգապարտ ի վերջոյ կը հարթ տեղեկագործին անհատականութիւնը, վերածելու համար պահանջուած տեղափոխ: Երեք պատմիկ արձակագիրներ՝ Ալեյ Բակունց, Մկրտիչ Արմէն եւ Վահան Քարոզնց, մասնաւոր առաջինը, տուին իրենց անտարիկի տաղանդին վերադարձը կազմող շարք մը գործեր, որոնք սակայն միշտ վերադարձու խաբարուած մնացին, ճշտումին եւ ընկերային մտածողութեանց միջանտրութեանը: Այդ շրջանէն յիշատակութեան արժանի են Սկրտիչ Արմէնի պատմութեանը, Ալեյ Բակունցի “Կարմրաքար” վեպը (կէս մնացած) եւ Քարոզնցի “Բազու” երկու հատորանց վեպը:

Ինչպէս թիկնք, այս շրջանը տաղանքաւոր գեղութեամբ ամենն հարուստ քայքայ յաջող գործերով: ամենն աղքատ շրջանն է: Կատուցումներն ու ճանիւններու, յորագումը անշուշտ քայքայ մըն էին մեր երկրին, քայքայ մոյն ատեն եղան շարք մը հայ գրականութեան համար: Իր քանաստեղծի գործը շունչովը

Միշտ տիրապետող Չարենցն է դարձնել, որ լատազոյնս կը բնորոշէ ինքզինքն ու իր շրջանը.-

*Ի՞նչ են մեր մեծ դարի հանդէպ
Երգերը մեր բորովախօս...
Մեծը որ մեր կեանք ենք կանգնել
Չունենք երգեր հաստու ու խոր:*

*Ինչ գրել ենք մինչև հիմա
Եղի է լո՞ք առայսօրան
Մի վերջապի երգի համար
Որ գալու է, քայք դեռ չկայ:*

Չկայ եւ Չարենցը, այսօր: Բայց կան իր “հաստու եւ խոր” երգերը որ գրեց զարժանաբար եւ լոյս բնծայեց կարծառնի ազատութեան պահու մը, որ երբորը շրջանն է սովետահայ գրականութեան:

3. Արտեստի Մտահոգութեանց Երջան 19[3]2-35

Գրական ծաղկումի այս անմախքնայ շրջանը, որ հազիւ քանի մը տարի տևեց ու եղբրական ընդմիջում մը ետք հասաւ մինչև վերջին պատերազմը, ծագում առաւ քաղաքական պատճառներէ ու վերջ գտաւ նայնպէս քաղաքական պատճառներով:

1932ին, մոր ժգտում մը երեսան եկաւ Սովետ Ռուսիոյ ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Նախ՝ արտաքին ճակատի վրայ Ռուսիա հրաժարեցաւ իր յարձակողական դիրքէն, որտեղեց տեղի հաշտ քաղաքականութիւն մը, զանէ երեսուրսպէս հրաժարեցաւ որամատիւրութիւնը տապալելու իր ծրագրէն եւ, մոյնիսկ անդամագրուեցաւ Ազգեղտ Դաշնակցութեան: Նեղքին ճակատի վրայ, մախկին մոլեռանդութիւնը մեղմացաւ, մինչև այն ատեն ուրագուած եւ մերժուած ազգային արժէքները վերադին փառքի կոչուեցան: Գուշկի մի հարկրամեակի ճեծայտը տօնակատարութիւնները քոյր քաղաքներուն մէջ, առիթ մը տուաւ օտա ժողովուրդին նակկալ դէպի անցնալը: “Պրոլետարներ քոյր երկիրներու, միացե՛ք”ը – ջնջուեցաւ:

Ռուսականին զուգընթաց, Հայաստանի գրականութիւնն ալ կատարեց դէպի նոր ոտտում մը: Մինչև այն ատեն անունով միայն ժողովուրդին ծանօթ պընելահայ եւ արեւմտահայ հեղինակները – Բաճէի, Վայտժան, Մեծարեց՝ կրատարակուեցան բազմաթիւ տպագրութիւններով:

Առաջին անգամ Մարտին Կորքին էր որ Մրսիլինի մեղկայութեամբ եւ անոր հաւանութեամբ անխնայ քննադատեց արտեստը ճառով ու քայտզով փոխարինելու մտրթիւնը: Մէջտեղ մետուեցաւ մոր կարգախօս մը –մեռով ազգային, խորքով միջազգային: Իրականին մէջ, “խորքով միջազգային”ը ճեռական յաւելում մըն էր, պարզապէս նակկատութեան մէջ շիյնալու համար համայնակալութեան հիմնական սկզբունքներում նեա: Եղամը, ինչպէս պարզուեցաւ շուտով, ոչ առեկի ոչ սգակաւ՝ տեղատուութիւն մըն էր, ի շահ արտեստին:

Արտարութեան պարտքն է խտտովանիլ, թէ Հայաստանի մեր գրողները առակելազոյն յախով օգտուեցան տրուած ազատութենէն: Աղասի Խաճընան,

իր ողբերգական մահացումն քանի որ տարի տասը, ինք բացառ գրական այս փայլուն շրջանին դուր, շատ սուղի պարզ, յստակ և աններդիմի բանասերով մը: "Խորհրդային այտեստ" պարբերաբերքին մեջ տպուած ընդարձակ յօդուածով մը, հրանջեան քառ սո քառ գրեց ինտենսայը:-

"Գ. Կովտուն գտողներին պահանջում է ոչ թէ սօցիալիստական կատարումների տեղեկագիրներ տաղալարիկով կամ արձակ այլ մեր հայական կատարումն ցուցնող գեղարտեստական երկեր: Ինձ միշտ անուանյ է եղել կարող գեղարտեստական մի երկ, որ քաղակալում է գեղարտեստը, ինձ մրա հանայ՝ որ գտող այն փոխարինել է իր աշխարհասայեացքի ցուցադրումով":

Այդպէս կը քարտ արդէն:

Ու անս երեւան կես պաշտիզմի տիրապետութեմէն ի վեր Հայաստանի մէջ նմանը չտեսնում գրական ժողովուրդի շրջան մը, իր տեսակին մէջ պզտիկ ունկնդար մը, որ հայ գրականութիւնը հարստացուց տասնեակ մը գեղեցիկ ու բանկարժէք գործերով, արձակ թէ չափանոյ: Պէտք է ենթադրել, թէ այդ գիտքերը, կամ անոնց մէկ կարեւոր մասը գրուած էին արդէն կանոնիւն ու անորի կը սպասելն յոյս ընծայուելու: Որովհետեւ, դժուար է բացատրել քանի որ տարուան ընթացքին բազմաթիւ եղիմակներէ եւ միտահմուտ քաղով արքայան յաջող գործեր, նիւթի ընդհանուր նշխութեամբ մը, խորասլէս ազգային խորքով մը: Երկարատեւ կաշկանդումով մը քնքած ազգային ուղի յղակարծ գարբում մը, գրական շուրջ մարզերում մէջ: Ենչեք քանի որ անոններ եւ գործեր:- Գորզէն Մանարի՝ Մանկութիւն եւ Պատանեկութիւն, Սիւրյ, հանգի եւ Եփեցայի Պարտիզաններէ Մասին՝ երկու արձակ հատորներ եւ Մրգահաս՝ բանաստեղծութիւններու հատոր մը: Ալկալ Բակունց՝ Մի Ենկերի Մերձագանք, Զարեմը՝ Գիրք Բանաստեղծութիւններ, Թրդովինց՝ Կեսանը Հին Հռոմէական Դանաստիկի Վրայ, Լարինց՝ բանաստեղծութիւններու եւ Մկրտիչ Արմէն պատմութեան հատորներ: Ոնդզմեք, թէ յիշատակուած գործեր յազեցած են ազգայնական շունչով ու նոյն ատեն կը կրեն արտեստի դուր: Արդէն ծանօթ է Զարեմի գրքին յովանդակութիւնը, իր ալլարանական բազմաթիւ էջերով ու մարգարէաշունչ պատգամներով: Գորզէն Մանարի, կարծես նախազգայով թէ այլեւս անոր չունենար անբարոյրեամբ պարպելու իր հոգին, եւ թէ շնորհուած ազատութեան այս կարճ պահը կրնայ շտաով վերջ գտնել, այսպէս կը մարգարէանայ.

*Վերջին պատմ են, յանգէր ինձ,
Վերջին կայտուն են մայրաքաղաքը,
Ինձանից յետոյ վիտ կը քաղաքի,
Վերջին պատմ են, որ եկել են
Հողի բարձունքից, հողից, ներկից...*

Ու վախմուտով, որ նոյնիսկ պաշտօնապէս շնորհուած այս ազատութիւնը կրնայ սուղի մտով իրեն եւ իր գեղովմներուն համար կրնան զինք պատասխանատուութեան կանչել որ մը, երկտող յատաբարանի մը մէջ խնկեծօրէն կ'արձանագրէ.

Ինչ խօսք որ, որ այս գրքում կան բանաստեղծություններ, դրանք ոչ մի կապ չունեն իմ այսօրուայ գրական որոնումների հետ:

Ախտ՝ օ, իր այս գրչությանը վերապահումը չկրցա վերել ոչ զինքը եւ ոչ ալ իր ընկերները, կոր, տարի մը ետք, իր նախատեսած “վերջ” բացուեցաւ եւ ընկուզեց բոլորը միասին:

Այս շրջանին էր նաեւ, որ ամբողջական փառքին ու արդար արժէքին մէջ վերահաստատուեցաւ Վահան Տէրեանը եւ շատով շրջանի ամբողջ բանաստեղծութիւնը ինկաւ իր ազդեցութեան տակ, ինչպէս ատեն մը Պոլսոյ մեր բանաստեղծութիւնը ենթարկուած էր Վառլեանին:

Առայ, բնիկային շրջանին, եղլչէ Չարենց խօսքը ուղղելով Տէրեանին, կ'ըսէր.

Աշունների նրդի, արտամարտիկ Տէրեան,

Մոխր տանդ եւ ինձ կրգեց կայրա...

Այս շրջանին, միեւնոյն Չարենցը իր խօսքը ուղղելով միեւնոյն Տէրեանին կը պաղատէ.

Վերադարձիր, օ՛ վերադարձիր...

Վերադարձաւ Տէրեան ու, տիրակալեց գրեթէ շրջանի բոլոր բանաստեղծներու հոգիին: Հայաստանի մէջ բանաստեղծ չմնաց որ ընդրուած մը կամ զինք մը չնուիրէր իրեն ու չկուէր Տէրեան իր ընկերը, եղբայրը, վարպետը, եւն.: Տէրեանին հետ՝ սօցիալիզմի, պիթօնի, կոլխոզի մէջ կրթուած մարդկային սիրտը վերադարձուեցաւ: մարդ-արուեստագետներուն եւ Մակուայէն շնորհուած ազատութեան հետ Հայաստանին, հայ ժողովուրդին ու հայ մշակոյթին պաշտամունքը կրկին ստեղծագործ ակօսմիք բացաւ ամենց հոգիներէն մեքա:

Բայց, ինչպէս ըսինք, յանկարծօրէն հարուանք իջաւ եւ Հայաստանի գրեթէ բոլոր տաղանդաւոր գրողները ալուեցան հրատարակէն, քաղաքական դէմքերու “մարքազորութիւն” գողգրեաց: Անկէն մը մնաց միայն շշմած Իսահակեան մը եւ ընկերներուն կրթուածի նրէ ոչ պատասխանատու, գոմէ որպէս պաշտօնական եւ վճարուած դասին մէջտեղ մնաց միբակ տաղանդով բանաստեղծ մը, Նալիիի Ջարեան, որ դեռ մինչեւ այսօր կը գրէ ու ետտործեր կը դիզէ, ինչպէս եւ շրջաններ...

4. Հաստատմանական Երջան (1936-39)

Այս շրջանը բացուեցաւ այնպէս ինչպէս կը բացուի ցարդի եւ գալուծի շրջան մը: Դարսպատմաւոր, դարձեալ, քաղաքական: Մտկոյցայի մէջ գնդակահարուեցաւ Մարաբախտ Թովմայեանին, Ջինուլե, Ջաւիթնե, Բատեր՝ Վիշնարքիի առջեւ խտտովանեցան թէ իրենք “ի՞նձ են, օ՞՞ են, սպում են” ելն.: Թիֆլիզի մէջ խնդրօրէն սպաննուեցաւ Խամբեանը, Էջմիածնի մէջ մահացաւ Կարոյիկաւոր, Չարենց, Ալսէլ Բակունց, Գուրգէն Մանարի իրենց ընկերներով ընդմիջաւ անհետացուեցան: Ու քաղաքակ աւարտեան մէջ մնաց Հայաստանի գրականութիւնը, դրան կեդրոնական դէմքը մնաց Նալիիի Ջարեանը:

5. Հայրենական Պատերազմի Երջան

ելկա պատերազմը, ու դարձեալ, ինչ որ առեմ մը ոմիր ըլլալէ ետք դարձած էր թալատրիկի արարը - այսինքն հայրենասիրութիւնը - այս անգամ վերածուեցաւ գերագոյն առաքինութեան մը: Հիբլէի ոչն մտած պատերազմը կոչուեցաւ "Հայրենական պատերազմ": Խորհրդային Ռուսիոյ տասնհինգ համըսայնատրիցններու ժողովուրդները մտան միակ բանակի մը մէջ եւ միակ դրօշի մը տակ, բայց իրարամիջօրին տրուեցաւ այն հաստատիրը՝ թէ կը կռուի իր հոգի հոգին, իր սեփական հայրենիքին համար: Ու հորէն՝ Արարատը, Սեանը, Սասունցի 'Կառիրը, սագային բոլոր արժէքները՝ Արա 'Գեղեցիկէն մինչև 'Վարդան Մամիկոնեան ու 'Պապ բազաղուն մինչև ... արտասանուանի հայտրիւնը եւ Հօլիւ քաղաքը:

Մերիանոր մարտադրեմունք մտապահած բանի մը երէց գրողներ՝ Իսահակեան, Ստեփան Ջօրեան եւ 'Կերենիկ 'Գեմիրեան, տուին շարք մը գործեր՝ իրրեւ յոյ կամ վեպ՝ միայն ու միայն ազգային, սակի միշտ ազգայնական միւրքով: Երբանաս բանաստեղծներու հոյ մը՝ Տարսնցի, 'Գեղամ Մարեան, Յովնա, Շիրազ, 'Գեղարգ էմին եւ բոլորովին նորեր՝ Միլիվա 'Վազուտիկեան, Մարո եւ Արշալոյս Մարգարեաններ ելին,՝ անի կամ արական շնորհով տարիտողին կարմիր բանակի յարթանակները եւ գերման օկուպանտների եւ գաղտնի շար գործերը: Երբանի բանաստեղծութիւնը, ինչպէս եւ արձակը՝ յաջող ոչ մէկ գործ տուաւ հայ գրականութեան եւ ասիկա, քրճապետ Լաւրիկ Ջարեանի իսկ խոտովանութեամբ:

Միակ նորութիւնը, որ բացառիկ արժէք մըն է ոչ միայն Հայաստանի, այլև բովանդակ հայ գրականութեան համար, առաջին անգամ բառով անուան մըն է, մեծարժէք ու ինքնատիպ գրիչ մը-- 'Վիլէն Խեչումեան: Այս գրագետը երևոյր մըն է Հայաստանի գրականութեան մէջ: Ամենք որ կայրացած են իր պատմաւոյցները, կը հասկնան թէ ինչ քան կ'ուզուի: Բակ անուր որ ծամօր չին իր գործին, բող գիտեամ, թէ Հայաստանի մէջ, սովետական ուժիմին տակ երևան եկած է գրող մը --ինչպէս, ինչ պայմաններու տակ բացարձակապէս անցնորնելի է մեզի համար-- գրող մը որ հայ վաճառու մագաղաթին թայր ունի իր էջերուն հետ եւ հայ իմաստարգ բարբերուն ու կենցաղին ճշգրիտ ծանօթութիւնը, անգեղային պաշտամունքը, ինքնատիպ ու գերազանցօրէն հայեցի ոճ մը, արտեստի նոր ու բարձրագոյն ընդունալի մը հետ դասական աննաւատալի պարզութիւն մը: 'Գեղարգեանը միակն է Խեչումեան իր արժէքին, բայց ոչ սեղին մէջ, դրակետն ունի ման հետևողներ, ինչպէս Արարատեանը, որ թեւ ոչ-անուրծագործական մարզի մէջ, բայց կու տայ մոյ մոյն մրճուրբող:

Կոյ շնորհալի բանաստեղծներու ամբողջ հոյ մը եւս, որոնք վաստակին գնահատումը մեզ կը մտնեցնէ մեր կիմնական խօսքին եւ եզրակացութիւններուն: Որեւէ դէմք, իր արտեստագէտի խառնուածքով եւ ստեղծագործական բաժնով այլեւս ի վիճակի չէ համայնական եւ բնիանոր մրճուրբունէ դուրս իր անունը պարտատրելու, որովհետեւ բոլորն ալ կը կրեն միևնոյն արտեստի սփտակը եւ միջին անխտեստիլի, ծամը լուծը: Կրճանը քան, թէ տիրող վարչակարգը յաջողած է այլեւս համայնացնել գրականութիւնն ու արտեստը, օգտուելով իրարամիջիւր հայ գրողի հոգիին հարազատ հայրենասիրական գգա-

զումին ազատ արտայայտության համար իր դրամ թողնուրեն՝ ու պահելով գրող միայն՝ այդ կայունին մէջ ու մոյն ճարգէն մերս միայն: Արդիներ, արտեսի յարողութեան տեսակետէն, միմեղէն է սակայն: Երբ պարտաւորուեց սահմանափակ է միտք, սցենարիզը զլլայ թէ հայրենիք, հետեւանքը լճացումն է, որոնք մտքին եւ տեղեկագործ աշխի՛ն կատուել: Այն միակ տարրերութեանք սակայն, որ մերկայ շրջանի գրականութիւնը առեւի հարագաւ է երկրի եւ արտասահմանի ժողովորդի սրտին եւ առեւի օգտակար: Իսկ մեք, որ մերկայ փորձով արտեսի մտահոգութիւններու միայն կ'առաջնորդայինք եւ յարձրագոյն իրագործումներու տագմապն ու միայն կ'ազնեք վեր առնել, ստիպում ենք հաստատել, թէ հայրենասիրական շարքին աշխատեալ սիրելի խաւէն անդին ու անոր տակ ճգնուած, ճնրուած, սրբորում ու հոգեկարք վիճակ մը կ'ապրի Հայաստանի գրականութիւնը մաւն ա'յս շրջանին:

6. Ներկայ Շրջան

Իրականին մէջ, որիւէ մասնատր եւ յստակ բաժանում մը չունի այս շրջանը իր մախարդէն: Պատերազմէն ու յայրամակէն ետք Ռուսիոյ պետական քաղաքականութեան մէջ երեւան եկող մոր --առեւի ճիշդ կիւն-- ձգտումն է, մախկէն աշխատութեան վերադառնալու եւ իրմէ դուրս առնել ինչ եւ ամէն բան ուրանալու որոշումը, որ գրական ճակատի վրայ արտայայտութիւն գտաւ մոլորակ համազօրեալ ժողովուրդի հռչակատը մտապայականով ուղղուած գրողներուն եւ Հայաստանի մէջ արտայայտութիւն գտաւ Մովսէս Գալսեօնի Համագործարքին համուած բանաստեղծութիւնը: Ինչպէս ժամօք է, Սրբիւնի համագործարքը քառասկիւրէն ընդունելով ժողովուրդի օգտաւորները, իր կարգին կրկնեց միեւնոյն տեսակետները բազմաթիւ հայ ժողովուրդներու քերթով եւ արտասահմանէն հրահրուած հատրմտիք տաղանդներու մերկայութեան եւ լոտ մեղակցութեանը:

Բոլոր երևույթները ցոյց տուին թէ նոյնութեամբ կը կրկնուի 1936ի բննորոշութիւնը, հաստատմանական միեւնոյն գործողութիւնը, միայն դիտարկուողներու տարրերութեամբ եւ վերջին արարին մէջ մտգում բարեխալտ փոփոխութեամբ մը: Այսպէս, ճիշդ կիւնին մնաւ, գրողներ եղան որ ամբաստանեցին եւ գրողներ եղան որ ամբաստանեցան: Առաջ ամբաստանութեան բանաստեղծութիւնը "այ թերու-ձախ թիւր" բառերն էին, կիւնա "անցեալը իտեղականացնելու" մտքը: Առաջ ամբաստանողը Նայիրի Ջարեանն էր եւ ամբաստանողները՝ Ջարեան, Բակունց, Մանասիր ելին: Հիմա ամբաստանողը ինքը Նայիրի Ջարեանն է եւ ամբաստանողը ոմն Սիրսա: Բայտաի չար խաղով մը, նաշի տալու հարկին տակ ինկաւ ու ողորմակ շնչաով մեղայազիր մը կարողացայն շքանշանակիր եւ հարկի առ հարկը գտարին համայնափայ Ջարեանը, որ առնն մը լիտիւրին բաժին կը հանք իր ընկերները:

Անրջին արարին սրբագործութիւնը եղաւ այսպէս. Առաջ ամբաստանողները անմիջապէս չէզոքացում էին ու դասապարտում բանաւի, արտողի կամ ճահուան: Ներկայիս՝ մեղադրեալ գրողները՝ Խեչումեան, Ալբա Գառնի, Գեորգ Էմին, Սիլվա Կապուտիկեան եւ ինքը Ջարեան, կ'ապրին ու կը գրեն դարձեալ:

Ըստ հաճախ ու թողնվել ակնարկով մտ, ահա առիկ այն շրջաններն ու փուլերը, որոնցով անցաւ Սովետ Հայաստանի գրականութիւնը, երկրին խորհրդայնացումէն ի վեր: Այժմ վարձանք քանի մը հիմնական եւ քննիմար հաստատումներ քննել այդ գրականութեան ցայտուն երեւոնքուն շարք եւ ժողովուրդը կը գրականացնենք:

Առաջին ակնարկով, երբ ուզենք բարդատրփում մը քննել նախատվետական շրջանի արեւելահայ գրականութեան հետ, կը նկատենք թէ ներկայիս հայերէն լեզուն շատ աւելի մաքուր կը գտնի Հայաստանի մէջ, քան կը գտնուէր առաջ: Այս հաստատումը թող անհերքելի չլինի, երբ մէկ կողմէ պետութիւնը մասնաւոր ծրագրով լեզուն է հայ լեզուն ազգագրամագնիստ աշխատանքին իր «տեղադրուած» ներքով, «օկուպացնել» ներքով, «ճակիլիզացնել» ներքով եւ անբիւր անհամար նրէլուրիներով: Վարչական-լրագրական լեզուն դարձած է հայերէն լրատու ու դարձած՝ կովկասերէն, որ մեզ ալ դատ[նայտ] համար ռուսերէն: Բայց գրական լեզուն կը մնայ մաքուր: Փաստ մըն է ասիկա՝ որ չենք կրնար ժխտել: Չենք կրնար ուրանալ մտն, թէ իբրեւ հայերէն, շատ աւելի ճշդ ու մաքուր է այսօր Յովհ. Շիրազի մը, Սիլվա Կապուտիկեանի մը լեզուն՝ քան էր ժամանակին Իսահակեանի մը կամ Քոմսանեանի մը լեզուն: Երկու պատճառ ունի այս երեւոյթը: --Նախ, ինչպէս լոկներ, լեզուական մարզին մէջ պետութեան որդեգրած քաղաքականութիւնը առայժմ ազատ կը թողու արտետագրական լեզուն: Իսկ աւելի կարեւոր եւ հիմնական պատճառը այն է, որ ներկայ Հայաստանի գրողներուն մէկ կարեւոր մասը, մասնաւոր միջին սերունդէն, արեւմտահայ է ծագումով, կամ Վանէն, կամ Տարսուսի աշխարհէն: Գորզն Մահարին եւ Վշտունի վանքի են, Վաղարշակ Լորենցոյ՝ սասունցի, Յրոզլենցոյ՝ խարբրեղցի եւն: Այս պարագան մտածանշելով, նոյն ատեն լատենութեանը կը նայինք մեր լեզուի սպազային, խորհեղով, որ եթէ ազգագրին արեւմտահայ լեզուն ձուլուի իսկ արեւելահայերէնին մէջ՝ ինչպէս քարեքար ազդեցութիւն մը պետի ունենայ անոր վրայ:

Երկրորդ կարեւոր շտեմ: պարբերաբար թուրքերու հայրենասիրութեան զգացումը, որ հիմնական միջերէն մէկը կը կազմէ թողոր ազգային գրականութեան մէջ, Խորհրդային Հայաստանի մէջ ստեղծած է հայրենասիրական սրամշիկ գրականութիւն մը, մասնաւոր բանաստեղծութեան մէջ: Հայրենի քննութեան, հայրենի երգին, հայ մարտուն սերը, ոչ մէկ ատեն այնքան զեղեկութիւն չէ տրուած, որքան ներքայիս կը տրուի Հայաստանի մէջ: Անիկ ճիշդ կ'ըլլայ թեւ կը տրուէր, որովհետեւ, թողոր երեւոյթները ցոյց կու տան թէ նորէն յետադիմութիւն մը կայ այս կարտածէն ներս, յատկապէս գրականութիւնը իբրեւ համար դրօշակ քննուող երկրին մէջ: Սակայն հայրենասիրութիւնը, զլլալով համոզիւր մարդկային հոգիին ամենէն հարգազատ զգացումներն մէկը, աստիճանական ճիւղ մըն է: Եւ ի վերջոյ, ամենէն շնորհալի բանաստեղծն իսկ կը դառնայ տաղտկայի եւ միօրինակ, եթէ շարունակէ դեզերիլ միեւնոյն ճիւղին շուրջ:

Այժմ կու գանք Հայաստանի մէջ տիրող արտեսալի ընթերցումին, որ հիմնական է այս քողորին մէջ եւ որ անհաշտելիօրէն կը հակադրուի մեր ընթերցում-

ներում: Կարծողներ կան, թէ կը քննադատենք ու կը մերժենք Հայաստանի գրականության ձգտումները, որովհետև դե՛ս ենք անոր վարչաձևին և կարգերուն: Գրականության և պոետի խնդիրներուն մեք կը մոռնանք լրջութեամբ ու պատասխանատուութեամբ խորունկ գիտակցութեամբ: Երբ գրականութիւն կ'ընենք կամ գրականութեամբ մասին կը խօսինք, ոմբսցիկ ու աստիճայ ամեն մկատում կը ձգենք մէկ կողմ, կեանքի յորձանքին ու պայքարի քննարկին մէջ. ամաղապտ պահելով պոետաութեան խաղաղ արժանաւորութիւնը, գրականութեան անունով դուռն խօսքին վեհութիւնը, ամկեղծութիւնը, հաւաւորը: Ըստ հայիներ ունինք շատերուն հետ, թայց շատ լաւ գիտենք թէ որ հայիկ երբ պիտի մարտնչէ և ինչ, եղանակով: Ու երբ կ'ըսենք, թէ գրական խնդիրներու նուիրում մեր այս հասարակութեան մէջ քաղաքական և կուսակցական որեւէ մկատում չենք աստիճայութիւն, պատճառը՝ թէ՛ կը փորձենք ծպտուիլ ու ծածկել մեր համոզումներն ու տեսակէտները, այլ այն՝ որ գիտենք թէ ամեն բան իր տեղը ունի և իր ժամանակը: Ձիմուր մը զիմուրական է միշտ, թայց երբք պիտի յուզէր քատրոն երբայ... զիմուրական տողանքը մը դիտելու համար կամ մտազանաւորելի մը մէջ ֆանֆառի եղանակներ մտիկ քննել:

Արդ, ինչ է խորքը այն հիմնական տարակարծութեան, որ իրարու կը հակադրէ մեր և անոնց գրական ըմբռումները: Երբ քանդենք բուն հարցին շուրջ իրատեմ ուստայնը, քերենք քաղաքական, կուսակցական և լեզվաբանի հայիմներս դիզած սղոտն ու վաշի՛ն ի վերջոյ ի՞նչ կը մնայ որպէս կորիզ, քնդունի կամ մերժելի ի՞նչ գաղափար, էիմնատրուած ի՞նչ տեսակէտ:

Կը մնայ ինչ վերը. --Արտեսող պոետեսին համար՝ դասական կարգախօսը, որուն կը հակադրուի, անգամ մքն ալ, էիմնովին մերձակ ըմբռում մը, պետական պարտադրանքով: --Գրականութեան ուղղափառ փարդապանները կ'ըսեն. --Արտեստին պէտք չէ պարտադրել որեւէ ձգտում, որեւէ միտում: Արտեսող պէտք է ծաղկի ինքնիրեն, ինքնիրենով և ինքը իրեն համար: Արտեսող գեղեցիկին պայտամուքն է, գեղեցիկին որմունքը, գեղեցիկին իրագործումը: Տարրեր ամեն պահամք պոետեսուն կըմայ միայն փոսակի գեղեցիկը, սղեղ շուքեր, կարկտամներ աւելցնել անոր պայծառ կեղտարտանքին վրայ: Արտեստի մարտկրոն այս քուրմերուն՝ ներմատուղ աղանդադրանքը կը պատասխանեն. --Ո՛չ, պոետեսող գեղեցիկը չէ միայն, այլ նաեւ, այլ մանաւանդ՝ օգտակարը: Արտեսող չի կրնար ինքնամկատակ լլլալ: Արտեսող պէտք է ծառայէ գաղափարի մը, խաւալի մը, վարչաձևի մը: Արտեսող օժանդակ մքն է մայրուն համար դեպի բարձրագոյն կենցաղ մը, կեանքի բարձր մակարդակ մը: Հետեալսար՝ սնամէջ ժամանակակիտայ ըմբռում մքն է Արտեսող Արտեստին՝ համար՝ տարազը:

Անս էիմնական գաղափարը վերին, քուն պատճառը երկու ծակտանկրտ բախումին: Ամբողջ խնդիրը պարզ ու պարկեշտ հարցում մքն է, որ կը փնտռէ պարզ ու պարկեշտ պատասխան մը: Ուրեմն այսպէս. --Արտեստագէտը, մերկայ պարագային գտող, պարտեսող է ծառայել մկատակի՝ մը, թէ միմիայն

իր արուեստին: Փորձենք հասնիլ պայծառութեան, գիտակցարար լարելիքն-
բանի վերածուած այն խիստ կարեւոր, էական հարցին քառօրեանը:

Բայց նախ, ի՞նչ է արուեստը, ո՞վ է արուեստագետը: Արուեստագետը
--գուրդը-- առաջ քան ամենայն, վեր քան ամենայն՝ մայր մըն է, այսինքն՝ հո-
գի մը, այսինքն՝ աշխարհ մը, խառնուած ամբիւ անհամար ուրիշ աշխարհնե-
րու, ուրիշ մարդկու կեանքին ու ճակատագրին, քայց պահելով իր անբաժա-
նելի, անքնքելի խնկրիւնը, դրօշման կամ վիճակը, իր սեփական ճիւղորդող:
Ազդեցութիւններ, ներգործութիւններ՝ ուրիշներն իրեն, իրեն ուրիշներուն տե-
ւական հարողականութեամբ մը գտող կը վերածնն տալուական մարդու մը
սովորական մարդոց մէջ, քայց չին հասնիլ --պէտք չէ՝ հասնիլ-- մտք ու խո-
րունկ այն մարզերուն, ուղղումներուն, այն աշխարհին՝ որ ի՞նչ է, իր սեփակա-
նութիւնը, իր արիւնին, իր շիտկումն, քչիւնկերուն վիագամար իրաւունքով, պայ-
տաւորանքով: Գրողը, ամեն քան առաջ հարկատու է իր ծնունդին, կենտար-
նական, քննաստական այլ մասնատող ժառանգական հազար ազդակներով
իրեն սահմանուած ճակատագրին: Իր ուրիշ քան չէ իր կոչումը եթէ ոչ իր
զբոյժ յայտնարեքի իր մերքին աշխարհը, տալ իր եռզին, տալ ինքզինքը:

Միծաղելի է անշուշտ արուեստի մարդապաշտներուն պահանջը՝ թէ գրողը
պէտք է մնայ դուրս իր ժամանակէն ու պայմաններէն, մնայ հեռու՝ իր դարա-
շրջանը վարորդող զաղափարներէն, փակուի փղոսկրեայ պատարակներուն
մէջ ու աստղերէն մերշնչուծ ամեն ու փոխանցէ լուսինին: Գրողը մայր է, հե-
տեւարար ստիպուած է խառնուիլ մարդոց կեանքին ու ակրումներուն: Գրողը
մայր է, հետեւարար իրաւունք ունի նաև մարդոց մէջ պահելու իր սեփական
մարդկայնութիւնը: Մարդիկ իրաւունք ունին պահանջելու գրողէն, որ ականջ
տալ իրենց արտի տալովին, աչքերը յառէ իրենց ատօնայ կեանքին ու ակ-
րումներուն, խառնուի իրենց տառապանքին ու երեւանքին, մեղկայ ըլլայ
հարսնիքին ու բաղուժին, շաղախի իրենց գրութեան: Բայց մարդոց իրա-
ւունքը կը վերջանայ հո՞ն՝ ուր կը սկսի գրողին իրաւունքը:

Վարպիտանը կը պատարարէ գրողին, որ մերկայ ըլլայ զաղափարներու եւ
յուզումներու հասարակեաց հանդէսին: Գրողը չի կրնար քաջակալիլ հանդէ-
սէն, իրաւունք չունի՝ քաջակալելու: Չի՛ կրնար իր ճակատագիրը անջատել
քիլաւորներու ճակատագրէն: Ինքն ալ մարդ մըն է մարդոց մէջ: Մասնակից է
ամենց ժիւնտիլին ու արցումներին, յոյսերուն եւ անմկտրեան, ոտնկէցն է ամենց
դժուար վերելքին, քախտակիցի՝ անկումին:

Կը պատահի, որ գրողին եռզին, երաշալի մեղաշնամկութեամբ մը, դիպ-
տածական մոլեգոծումով մը հարգազատուին արձագանգ տալ իր ժամանա-
կին, մոլեգոծայ, միախառնուի շրջապատին, քիլապատկուի քիլաւորներուն
եռզինով, տագնապով, դառնայ հարատարին հայկին, իր գործերով, իր ազդած
օրերուն: Այդ պարագային, դարձ կ'ապրի գրողին մէջ, գրողը կ'ապրի դարուն
մէջ եւ իր դարին հետ կը տիրապետէ բոլոր դարերուն: Բայց կրնայ նաև պա-
տահիլ, որ գրողին մերքին աշխարհը արձագանգ չտալ իր ժամանակին, մնայ
խու՛ շրջապատին հանդէպ, կանուրջ մտտ սպազային, սուկան բանայ դէպի
անցեալը: Արդիւն՝ գրողին քնական հակումը, խաղիանն՝ խաղունկէն մայր-

կող աղբյուրը, կաղապարն՝, կաշկանդն՝, տղորն՝ անոր հոգին –այդիվները կրնայ ըլլայ գուցէ շատ օգուտակար քան մը օրտան պահանջներուն, քայց երբնք գրականութիւն, երբնք արուեստ:

Հայաստանի մէջ գրողն կը պահանջուի սալ սովիբ ժողովուրդներու կեանքը, պայքարը, յարցանակը, շինարարութիւնը: Ըստ բնական ու շատ արդար պիտի ըլլար բնականաբար պահանջը, եթէ չվերծուէր քաղաքացիական պայտնի պարտադրանքի: Բնական պիտի ըլլար, որ բոլոր ժամանակներուն անճնճ անասոր պատերազմը ունենար իր ղեկավարը, սովիբ ժողովուրդներու հերոսական գոնողութիւնը կրօն վերածուէր, երկրագունդը կիճն սարսող Ռուս Ֆեդարիստիքի մեծնար իր արժանատի երգիչը, վիպագիրը, երաժիշտը: Ռայց ինչ որ բնական ու արդար էր ու պէտք էր իրագործուէր բնական ճանքով, արուեստագետին ազատ ու անկաշկանդ ընտրութեան ու մեղքնչումին շնորհիւ, անասանիկ որ կը ստանայ դատաւանի հարկի մը բնայր, բիրտ ու բուն պարտադրութեան մը անհանդուրժելի ժամերութիւնը:

Մրայիմկրատի ղեմադրութեան երգիչը գուցէ պիտի ծնի տասը քսան կամ հարիսը տարի ետք՝ ռուս ժողովուրդի ծոցն: Տամնայնդէպս, ճակատի վրայ գտնուող թղթակից-քամատեղծները չեն, ու ոչ ալ Մրայիմի պատգամը ժայնափիտն լսող Հայաստանի քամատեղծները, որ նոյն օրը, նոյն ժաման պիտի անցնին սեղանին առջև ու իրենց գովքը յաջորդ օրն իսկ գետնըն՝ “Սովետական Հայաստան” թիւրին խմբագրական սխմակնիւրուն մէջ: Այդ ծեսով կրնան իրենց հատատարմութիւնը յայտնել իրենց մեծ անպատրիմ հանդէպ, քայց գրականութիւն չէ որ ըրած կ’ըլլան ալ գրականութիւնը վերածած ծաղանկարի...

Մարիվայիմ հոգիին՝ հատատարապէս հարագատ է եւ արցունքը, եւ ծիծաղը՝ երբ կը բխի իր իսկ աղբյուրն, իր սեփական անունըն: Ռայց երբ ուզուի մասնատր պահանջով մը արցունք կամ ժայնտ ապսպրել ապարանքը գուցէ հասնի ժամանակին, քայց իրեն հետ պիտի բերէ, անխտափեխիտն, ոչ թէ իրական ծայրուն, ալ միմտսին ծաղրածու ստուերը: Գրողը միմտ չէ: Գրողը մարդ է: Եւ արցունք ունի, ու ժայնտ: Ռայց իր արցունքը, իր ժայնտը՝ որ կը փնտռէ իր պահը, իր մրմուրտը, իր առարկան:

Գրողը պէտք է ըլլայ ազաւտ, անկաշկանդ: Ազատութեան կազաղումը, մասնաւոր գրականութեան մէջ, արուեստագէտը կը տանի, ուղիղ գծով, միջակութեան, տախտիկութեան, բոմագրոս, կեղծ ու անարժէք իրագործումներու: Հաս կայ բազատրելի պարագայ մը, երբին ալ կարեւոր կէտ մը.

Մարդ-արուեստագէտին համար պահանջուած ազատութիւնը, ստեղծագործական ազատութիւնը, պէտք չէ շփոթել մարդ-քաղաքացիին պահանջած ազատութեան հետ: Անշուշտ, ազատութիւնը, քողորին համար հատատարապէս, մէկ է ու անբաժանելի:

Ռայց եթէ ցատակից հաստատումներով կը գոնամանք Հայաստանի մեր գոյի եղբայրներուն պարտադրած լուծը մատմանչելով, չենք կրնար լստ անցնիլ այն կեղծ ու շինծու տեսակետներուն վրայն, որոնք քսանի մը տարիէ ի

վեր սկսած են անը գործել մեր մասնային մէջ, իբրև թէ գերազայն հայրենասիրութեան մը որպէս ձգտում, բայց ձեռով ոչ խաբբով ոչ ոսկի բան՝ երբ ոչ ամեն տմարդի եւ անմիտ ոտնահարումը արտետիմ եւ նոյնիմքն հայրենասիրութեան: Հայաստանի մեր տաղանքաւոր տղաքը ինչպէ՛ս կը տխրին արդեօք երբ կը կարդան արտասահմանի ուրիշ գրողներու գրչին տակ իրենց վրկածքը իբրև բարիք ներկայացնող վկայութիւններ:

Որքան կարչ պէտք է ըլլայ բանաստեղծ մը, որքան ստիեստ ու քաղաքական կիցքով կորացած՝ որպէս բարիք ընդունելու համար ուրիշ բանաստեղծներու հոգին ճնշող շարիքը: Ասորիչ Հայաստանի մէջ եւ ստիեստած ըլլալ ճիշդի քանդումը տաճարներուն մասին գրել՝ դատմանիչ հարկ մըն է անշուշտ, բայց հարկ մը՝ որուն ստիեստը է տուրք տալ հայրենի բանաստեղծը որուն վիճակը խորապէս կ'ըմբռնենք եւ որուն դէմ որեւէ մտադրանքի խօսք չունինք: Բայց մատիլ արտասահմանի մէջ, այս ազատ երկիւնքներուն տակ եւ հիւսի գովքը բնութեան եւ բնատրտումին, մարդկային մարդ եւ հոգիի խաբարման տետիման մըն է, որուն վրայ չենք զատիք աշխու, այլ կ'արեամարենք:

Ու ամէն շիճմու կեցուածքի, ամէն կնոծ ու պատիկը քարոզչութեան տակն ու վրան գծատելի Հայաստանը, խաբբայիս վարտելակերպ մըն է, որուն ժամանակը անցած կը նկատենք այլես:

Ամէն բանէ առաջ, ամէն բանէ վեր՝ անհրաճեստ է որ անտղարտ մնայ Հայ ոգին, քիւրեղամայ ու մարքոի արտետի մեր ընթանուր, զգալու, տարելու, արտայայտելու՝ գերազանցօրէն նմարկայական ոճը: Հանգանակներ չունինք պարտադրելիք: Ու ոչ որի հրամանը իբրև օրէնք կ'ընդունինք: Ասորով ամէն էակ ումի արդէն իր հոգին: Ամէն հոգի՝ իր օրէնքը: Կը պաշտպանենք արտետետակին ազատութիւնը, մարքին ազատ բեիցքը, հոգիին ազատ մարքանկուրդը: Չկայ արտետա՝ հոգիին դարս: Չկայ գրակամութիւն՝ առանց հոգիի: Եւ չկայ ում՝ հոգիին դէմ: Ինչ որ դարիկը իբրև գերեզկրթիմ անգին ժառանգ կտակած են սեղանդներուն՝ հոգի է նախ, ըլլալէ առաջ երգ ու պատտառ ու քանդակ: Ինչ որ մեզմէ պիտի կրնանք տալ դարիկուն՝ ըլլալէ վերք քերքում, տեսիք կամ գաղափար:

Գերեզկրթիմ երկրպագու մեր նորածիլ տաղանդները պէտք է ճանկնան ոչ մէկ կարգախօս, փոշտագի ոչ մէկ քարոզիչ: Իրենց ներքնկումը պէտք է առնեն ոչ միստան եւ ոչ Պիլատոսէն: Իրենց հոգին՝ իրենց համար պէտք է ըլլայ ուղեցոյց, իրենց հոգին՝ իրենց համար ստեղծիչ: Յող բանան իրենց սիրող աշխարհին վրայ իբրև պատտեան, բող յագնման եւ արքենան աշխարհներուն եւ մարքիւրուն տառապանքովն ու հրճուանքով, ըլլան կնանքին երկրպագու, տառապին ուրիշին տառապանքով, նորայրաման տիեզերքին, բայց երբ ըլլան իրենց հոգիին նետ գովիս գիւտի, ըլլան միմանկ իրենց գերազայն սրբութեան նետ որ իրենց արտետան է՝ գոցն ամէն դուռ ու պատտեան եւ ակամբ տան միայն ու միայն իրենց սրտի տրոգիին:

Մենք դրօշակակիրն ենք ա յս հանգանակին՝ որ միստմն է բոլոր հանգանակներուն: Պաշտպանն ենք արտետետակտին ազատութեան՝ ընդդէմ քաղաքացիին անազատութեան: Հայրենիքին սիրոյն՝ քերքող մը կրնայ լոն, կրնայ

վերել իր քննարկը: Ա՛րարժ ամեն ինչ վերել հայրենիքին համար: Փշրել քննարկը
քայքայ չվերձել, ոչ մեկ քանի սիրտն, նայնիսկ հայրենիքին՝ քոմագրոսիկ կրկ
յօրինել:

Փշրուած քննարկը մը տխուր վեհաքննի մը տնի: Երկնոս երգը՝ խաղաղութիւն,
կեղծիքին շեշտը: Ու թողի մարտիքն անայր, արտեստագէտը ինքն է շեփոյա-
հարը յախտեմակամ ճշմարտութեամբ: Անեղի գեղեցիկ է մանր ազատութեամբ
մէջ, քան թէ կեանքը՝ ստրկութեամբ:

ՅԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

*1 Այլ մասին տես մեր՝ «Պարզութեան Գրողներու Համագումարը և Մտաւեփան», Թա-
րսուհի, թիւ 10, 2002, էջ 78-80.*

ANTRANIK ZAROUKIAN'S REPORT ON SOVIET ARMENIAN LITERATURE (Summary)

SEVAN DEYIRMENJIAN

The First Conference of Armenian Writers from the Middle East convened in Chitaura, Lebanon, on 18-20 September, 1948. Several reports were delivered and then discussed during this gathering. They covered the state of Armenian language, prose, poetry, theater and print media in the Diaspora. Antranik Zaroukian reported on Soviet Armenian literature. Unlike most other reports, Zaroukian's was not published at the time in his literary monthly, *Noyeri*.

Sevan Deyirmenjian discovered the text of this report in the private papers of Minas Tololyan, the secretary of this conference. Deyirmenjian reproduced the full text of Zaroukian's report, which clearly reflects Zaroukian's thoughts and concerns on Armenian Diasporan intellectuals as regards the state of Soviet Armenian literature of the time. The paper is also a good indicator of Zaroukian's own conceptualization of literature and its role in society.